

Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі „розкол/розмежування“

Юрій Пивоваров,

аспірант кафедри політології

Волинського національного університету

ім. Лесі Українки

У статті розглядаються чинники суспільно-політичної активності громадян України, які стали визначальними в ході демократичної трансформації країни. Їх аналіз здійснюється в контексті соціально-політичної диференціації регіонів. Обстоюється теза про те, що в країні не існує політичного розколу за регіональною ознакою.

Сучасний процес переходу до демократії в Україні відзначається непослідовністю, браком стратегії сталого демократичного поступу та ефективних каналів взаємодії між владою і громадським суспільством. Переважна більшість громадян сьогодні не бере участі в роботі політичних партій, товариств та інших об'єднань, а тому майже єдиними засобами впливу на політичний процес з боку мас залишаються вибори і пряма дія у формі мітингів, демонстрацій, пікетувань тощо. Періодично, особливо напередодні та під час виборів, штучно загострюється проблема політичного та соціокультурного розмежування регіонів. Певні політичні сили використовують ці дражливі питання для отримання преференцій від виборців, виступаючи в ролі „захисників” інтересів окремих територіальних громад. Все це актуалізує проблему аналізу чинників, що впливають на суспільно-політичну активність громадян в ході демократичної трансформації.

Метою статті є аналіз поглядів українських вчених на чинники політичної участі громадян України в контексті суспільно-політичної диференціації регіонів.

Проблему чинників суспільно-політичної активності громадян в розрізі міжрегіональної диференціації вивчають такі вітчизняні дослідники, як

І. Бекешкіна, В. Бортников, В. Васютинський, О. Вишняк, Є. Головаха, О. Дергачев, О. Злобіна, А. Колодій, І. Кононов, М. Михальченко, О. Резнік, А. Романюк, Н. Ротар, В. Середа, Л. Скочиляс, О. Стегній, М. Шаповаленко, Ю. Якименко та інші.

На політичну участь громадян впливає безліч факторів, які мають різну природу, механізми впливу, тривалість та інтенсивність дії. Поведінка людини безпосередньо детермінована як конкретними соціально-економічними умовами, так і загальноісторичним контекстом, характером політичного режиму, пануючими в суспільстві цінностями та нормами, які в цілому визначають політичну культуру нації. Однак вирішальними у поведінці людини є все ж внутрішні спонуки у вигляді цінностей, мотивів, переваг, ідейно-політичних ідентифікацій, інших соціально-психологічних та психічних чинників, які є складовими її індивідуальної свідомості. Людина не може діяти завжди раціонально-інструментально: їй притаманні певні почуття, симпатії та антипатії, а тому в політичній діяльності суттєву роль відіграє суб'єктивний компонент. В сукупності всі чинники політичної участі умовно можна поділити на дві великі групи — внутрішні і зовнішні, які так чи інакше трансформуються в об'єктивні та суб'єктивні.

Дані соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України та УЦЕПД¹ засвідчують наявність суперечностей між усвідомленням громадян України щодо бажаності активної участі у справах держави і суспільства та їх фактичною участю у громадських справах. Так, на запитання „Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?“, було отримано відповіді, представлені у таблиці 1.

Тобто 78,2% громадян однозначно схвально ставляться до необхідності впливу на прийняття державних рішень. Різниця полягає лише у якісних характеристиках такої участі. По-суті тут простежується прихильність респондентів до певної концептуальної моделі демократії – елітарної чи партиципаторної (демократії участі). Однак реалії сьогодення свідчать, що громадяни в своїй основній масі відсторонені від участі у державних справах. За даними соціологічного опитування УЦЕПД, що проводилося в лютому - травні 2009 року, 72,4% респондентів відповіли, що зовсім не впливають на центральну владу, і 62,8% – на владу місцеву [2].

¹ Дослідження проводилося соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року. Опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

Таблиця 1

Уявлення громадян щодо їх впливу на прийняття державних рішень

Ні, не повинні — це справа державних управлінців і політиків	Повинні мати вплив лише громадяни, компетентні у питаннях, які вирішуються	Повинні мати вплив всі громадяни, яких це стосується, незалежно від рівня їх компетентності	Важко відповісти
9.1	37.2	41.0	12.8

Джерело: [1].

Матеріали соціологічних досліджень засвідчують надзвичайно низький рівень участі громадян у громадському житті. Так, на запитання „Чи можете ви сказати, що залучені до активної громадянської діяльності?“, фахівці Центру ім. О. Разумкова отримали такі відповіді: „так” – 11,6 %; „ні” – 76,2 %; „важко відповісти” – 12,2 % [3]. За даними Інституту соціології НАН України, 1994 року 82 % громадян України не були членами жодної громадської, політичної організації чи руху, 2007 року – 87 %. Отже формальна участь у суспільно-політичному житті залишається вкрай обмеженою і навіть знижується [4, с. 18]. У цьому зв’язку виникає закономірний інтерес стосовно причин такого становища, а тому в контексті проблеми, що досліджується, соціологи поставили запитання про чинники, які стають перешкодою на шляху громадянської активності (таблиця 2): „Що заважає вашій громадянській активності?”.

Таблиця 2

Чинники впливу на громадську активність

Брак вільного часу	Загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо	Незнання, як досягти своєї мети	Брак грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності	Не маю однодумців	Інше	Важко відповісти
43.4	8.0	13.8	12.2	6.4	19.1	6.5

Джерело: [5].

Відповіді на це запитання показують, що перешкоди на шляху розвитку громадянської активності населення приховуються насамперед у соціально-економічній площині. Брак вільного часу для занять

Юрій Пивоваров

громадськими справами та грошей у більшості респондентів 43,4% + 12,2% = 55,6% свідчить про наявність проблем насамперед у сфері матеріального забезпечення. Активність меншості залежить від суб'єктивного чинника і, насамперед, від ефективності діяльності громадських утворень та позитивного досвіду, який би широко пропагувався. Думається, що тоді б більшість людей знала, як досягти своєї мети, і знаходила б однодумців.

Фактором, який суттєво впливає на політичну участь, є політична ефективність. Під нею розуміють наявність відчуття у пересічній людини можливості впливати на політичний процес. Як зауважувала Н. Паніна, чим вищий рівень політичної ефективності в масовій свідомості пересічних громадян, тим якісніша демократія [6, с. 41]. Зокрема, в Україні ефективність звернення людей до правоохоронних органів у випадку обмеження їх прав та інтересів і досі залишається на дуже низькому рівні, оскільки ці установи часто не виконують покладених на них обов'язків з надання правозахисної допомоги населенню. Не випадково рівень довіри до українських правоохоронних органів залишається одним з найнижчих у Європі (таблиця 3).

Таблиця 3

Рівень довіри європейців до інститутів соціального контролю²

Країна	Судово-правовій системі			Поліції (міліції)			Країна
	Кількість опитаних	Середнє значення	Стандартне відхилення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Кількість опитаних	
Польща	2231	3,00	2,49	2,52	3,15	1675	Україна
Словаччина	1545	3,58	2,39	2,60	4,17	1401	Чехія
Україна	1662	3,61	2,30	2,34	4,35	1610	Словаччина
Чехія	1376	3,69	2,46	2,46	4,56	2259	Польща
Словенія	1845	3,85	2,11	1,91	4,71	1864	Словенія
Португалія	560	3,93	2,37	1,95	5,04	569	Португалія
Угорщина	1749	4,43	2,22	2,02	5,19	1757	Угорщина
Іспанія	1998	4,70	2,11	1,81	5,69	1473	Естонія
Франція	1903	4,76	2,32	2,20	5,75	1935	Франція
Бельгія	1768	4,83	2,38	2,22	5,78	1773	Бельгія
Естонія	1461	4,91	2,14	1,68	5,88	2013	Іспанія
Велика Британія	2080	5,03	2,12	2,36	5,96	1890	Нідерланди
Ірландія	1811	5,22	2,48	2,02	6,06	2130	Велика Британія
Німеччина	2376	5,43	2,69	2,47	6,08	2920	Греція
Нідерланди	1857	5,44	2,37	2,52	6,18	2218	Австрія

² Середній бал розрахований за шкалою від 0 – „зовсім не довіряю” до 10 – „повністю довіряю”.

Країна	Судово-правовій системі			Поліції (міліції)			Країна
	Кількість опитаних	Середнє значення	Стандартне відхилення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Кількість опитаних	
Греція	2890	5,45	2,41	2,69	6,39	2391	Німеччина
Швеція	1842	5,77	2,81	2,66	6,49	1921	Швеція
Австрія	2181	5,82	2,42	2,28	6,50	1804	Люксембург
Ісландія	1612	6,01	2,41	2,48	6,65	1893	Ірландія
Люксембург	1803	6,06	2,36	2,57	6,87	1465	Швейцарія
Швейцарія	1430	6,09	2,39	2,44	7,13	1460	Норвегія
Норвегія	1430	6,35	2,53	2,30	7,28	1633	Ісландія
Фінляндія	1983	6,90	2,32	2,27	7,94	2857	Данія
Данія	2823	7,21	2,44	2,27	7,96	2016	Фінляндія
По масиву загалом	44217	5,07	2,61	2,58	5,87	44927	По масиву загалом

Джерело: [7, с. 211].

Значний інтерес викликають не лише чинники, що сприяють активності/ пасивності суб'єктів політичних відносин, а й фактори і причини, які спонукають жителів окремих регіонів до певних переваг у ході виборів або участі в акціях і роботі політичних та громадських об'єднань.

Після президентських виборів 2004 року все частіше висловлюється думка про існування в українському суспільстві **розколу** між окремими регіонами, який нібито має тенденцію до поглиблення. Особливо цим „грішать” деякі журналісти й політики, схильні драматизувати ситуацію. Така оцінка міжрегіональних відмінностей є швидше емоційною, ніж науково обгрунтованою. Вчені значно обережніше ставляться до визначення відмінностей, які склалися історично й характеризують „ментальну матрицю” жителів окремих регіонів.

Так, за спостереженнями О.Вишняка, політико-електоральна поведінка громадян визначається наявністю **міжрегіональної диференціації**, яка за десятиліття між виборами не тільки не зменшилася, а й дещо зросла. Досить усталеним залишається і склад двох політичних типів регіонів України за результатами президентських виборів 1994 і 2004 років. З 12 областей та інших територіально-адміністративних одиниць України, де в першому турі виборів 1994 року переміг Л. Кучма, 2004 року в 10 переміг В. Янукович і тільки в двох (Чернігівська і Сумська області) – В. Ющенко, а з 15 територіально-адміністративних одиниць, де переміг Л. Кравчук, в 14 переміг В. Ющенко і лише в одній (Миколаївській області) – В. Янукович. З 14 територіально-адміністративних одиниць, де 1994 року в другому турі переміг Л. Кучма, в 10 переміг В. Янукович і лише в

чотирьох (Чернігівська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська області) – В. Ющенко. З 13 територіально-адміністративних одиниць, де 1994 року переміг Л. Кравчук, у всіх переміг В. Ющенко [8, с. 332 – 333]. За слушним зауваженням вченого, „лінія розмежування двох типів регіонів (не можна говорити про розкол) проходить не між Сходом і Заходом України (адже Чернігівщина і Сумщина не є ніяким Заходом, а Одещина і Миколаївщина ніколи не були географічним Сходом), не між Правобережною та Лівобережною Україною (адже Ізмаїл та Очаків не є Лівобережжям, а Полтава і Шостка – Правобережжям). ...гіпотетично розмежування існує... між автохтонними українськими землями, де українці та їхні нащадки живуть понад тисячу років... і новими землями, колонізованими переважно українцями у складі російської та радянської імперій упродовж останніх 300 років” [9].

На думку М. Шаповаленко, гасла передвиборчої кампанії 2006 року „ще більше поглибили **політичний розкол** (тут і далі підкр. мос. — **А. П.**) суспільства” [10, с. 64]. М. Михальченко, навпаки, вважає, що „в реальності **„політичного розколу по Дніпру” не існує**. Значна частина лівобережної України (Чернігівська, Київська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська та інші області) не розділяють сепаратистських гасел деяких політичних груп Донецької, Луганської областей і Криму. А те, що частина населення підтримує одну політичну силу, а друга – іншу є нормою у світі. **В Україні є ціннісний розкол**, який проходить через голови людей, а не по Дніпру” [11, с. 5 – 6].

Має рацію В. Бортников, який виступає проти використання самого поняття „розкол” стосовно міжрегіональних суперечностей. Дослідник зауважує, що розбіжності між регіонами ще не означають приреченості процесу демократичного реформування: існування ідентифікаційних розбіжностей щодо певних цінностей між жителями окремих регіонів ще не є свідченням розколу між ними, оскільки суттєві відмінності у поглядах на одну проблему (наприклад, мову чи вектор зовнішньоекономічного розвитку) „перекриваються” паритетністю (тотожністю) поглядів людей на іншу проблему (економічні питання, прихильність до певної ідеології чи партії, культурна традиція тощо). Більше того, незважаючи на те, що значна частина населення визнає існування суттєвих регіональних відмінностей у суспільстві, вона водночас прагне знаходити компроміс у соціальних відносинах. Таким чином, немає підстав говорити про будь-які нездоланні суперечності між регіонами [12, с. 373]. Все залежить від політики, яку проводитимуть регіональні та центральні органи влади.

Визнаючи існування **поляризованого територіального поділу** України за ціннісними системами, А. Колодій стверджує, що „поляризованість – це ще не розкол. Розкол стається, коли до протилежних позицій (культурних, соціальних, політичних) додається постановка протилежних цілей і завдань. У цьому аспекті ми можемо говорити про розкол між регіонами України з питання вступу до НАТО. Але не щодо збереження української

державності, не щодо політичного розколу взагалі” [13, с. 83, 85]. Соціологи відзначають, що кількість противників вступу України до НАТО переважає серед населення Східного та Південного регіонів, серед етнічних росіян, російськомовних громадян та найстаршої вікової групи – від 60 років і більше. Натомість прихильники вступу України до НАТО – це переважно етнічні українці, україномовні, жителі Західного і Центрального регіонів. Інші дослідження фіксують зв’язок ставлення до НАТО з ідеологічними орієнтаціями: прихильники лівої ідеології (наприклад, комуністичної) вкрай негативно ставляться до Північноатлантичного альянсу. Дотичним до ідеологічної стратифікації є матеріальний чинник: із зростанням рівня життя респонденти лояльніше ставляться до західних інститутів, в тому числі й до НАТО. Так само існує зв’язок негативного ставлення з освітнім статусом, оскільки низький освітній рівень негативно впливає на засвоєння інформації про діяльність євроатлантичного блоку [14, с. 396 – 397]. Таким чином, всі перелічені ознаки можуть бути чинниками, які зумовлюють позитивне чи негативне ставлення до цієї проблеми.

Іншим „каменем спотикання” у міжрегіональних відносинах є мовне питання. Саме воно стає предметом спекуляцій і палких дискусій в ході політичних суперечок. Як свідчать дані соціологічних моніторингів, цей ідентифікаційний чинник залишається найбільш контраверсійним, оскільки українською і російською мовами розмовляє більшість громадян України, а російськомовне населення компактно проживає у східних та південних її регіонах. 2008 року переважно спілкувалися у власній родині (тобто поза впливом суспільних обставин): українською мовою – 42 % жителів України, російською – 36,8 %. Причому з 1992 по 2008 рік спостерігається тенденція до підвищення кількості громадян, які у родині спілкуються українською мовою. Водночас кількість громадян, що вважають за доцільне надати російській мові статусу офіційної, переважає противників надання їй такого статусу (48,6 % проти 38,45 %). Цікаво, що з 1995 по 2000 рік спостерігалася стійка тенденція до зменшення кількості респондентів, які виступали за надання російській мові статусу офіційної (з 52 % до 44 %). З 2002 року цей показник зріс до 48,6 %, залишаючись практично незмінним [15, с. 34]. Тут вочевидь простежується кореляція між рівнем політичної нестабільності та зростанням кількості прихильників надання російській мові статусу офіційної, оскільки мовне питання стає „розмінною монетою” політиків у їх боротьбі за владу. Саме початок 2000-х років знаменувався активізацією протистояння регіональних еліт, що супроводжувалося проведенням всеукраїнських інформаційно-мобілізуєючих акцій громадянського протесту „Україна без Кучми” та „Повстань, Україно!”, апофеозом якого стала „помаранчева революція”.

В контексті вищевикладеного постає питання не лише про визначення чинників, що посилюють дезінтеграцію українського суспільства, а, навпаки, – сприяють його консолідації. Фахівці Центру ім. О. Разумкова визначили п’ять факторів, які, на їхню думку, справляють найбільший

вплив на встановлення добросусідських відносин між жителями окремих регіонів (таблиця 4). Як бачимо, таким чинником, за спостереженням соціологів, є „прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України”, оскільки і Схід і Захід у цьому питанні майже абсолютно солідарні: 38,1 % та 38 % відповідей. Це не випадково, оскільки на тлі злиднів, соціального неблагополуччя дуже легко розпалювати національну та релігійну ворожнечу, шукати і знаходити „ворогів” і винуватців всіх негараздів. Якщо абстрагуватися від згаданого чинника, то наступний за значенням для Заходу — це „знання і розуміння української культури і мови” – 20,3 %; для Центру, Півдня і Сходу – „рівні права і співіснування в межах однієї держави” (відповідно – 26,1 %, 33,2 % і 33 %).

Таблиця 4

Який з п’яти зазначених чинників найбільше об’єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?

Регіон	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Знання і розуміння української культури і мови	20,3	7,5	4,3	3,3	8,1
Спільна східнослов’янська культурна історична спадщина	10,0	12,4	15,9	9,3	11,5
Спільні політичні принципи і ідеї	7,9	19,5	6,3	8,3	11,6
Рівні права і співіснування в рамках однієї держави (України)	19,3	26,1	33,2	33,0	28,2
Прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України	38,0	25,5	34,9	38,1	33,4
Важко відповісти	4,5	9,0	5,3	7,7	7,3

Джерело: [16].

Останні показники надзвичайно показові. По-суті вони опосередковано вказують на модель національного і державного устрою, яка, на думку населення, є найбільш оптимальною і сприятливою для різних соціальних і культурних груп в сучасних умовах: „нації-держави” або „держави-нації”. Як відомо, основою політики в „нації-державі” є формування єдиної спільноти, яка ідентифікує себе насамперед за етнічною ознакою як членів нації та громадян держави. Модель „держави-нації” визнає більше, ніж одну культурну, навіть національну ідентичність з наданням їм інституційної підтримки³.

³ Докладніше про це, див.: Міллер А. Нація-держава чи держава-нація? <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=1596>

Висновки

1. Дані соціологічних досліджень засвідчують наявність суперечностей між бажанням населення України впливати на державні справи та їх реальною участю в інститутах громадянського суспільства.

2. Автор, спираючись на думку переважної більшості авторитетних українських вчених та дані соціологічних досліджень, заперечує існування політичного розколу України.

3. Надлишкова регіональна соціально-політична диференціація населення країни стоїть на заваді національній консолідації українського суспільства.

4. Спостерігається очевидна диспропорція в обсягах наукових досліджень українських вчених у вивченні чинників, що призводять до дезінтеграції українського суспільства, та кількістю праць, присвячених факторам, які сприяють його консолідації, на користь перших.

5. Можуть бути різні варіанти розбудови національно-державного устрою, за допомогою яких Україна здатна подолати смугу перманентних політичних криз та просуватися шляхом сталого розвитку. Для цього необхідні політична воля та консолідовані зусилля правлячих кіл разом з українською громадою

Література:

1. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=360

2. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=441

3. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=367

4. Головаха Є., Паніна Н. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2007. – С. 12 – 23.

5. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=368

6. Паніна Н. Українське суспільство 1994 – 2005: соціолог. моніторинг. – К.: ТОВ „Вид-во Софія”, 2005. – 160 с.

7. Злобина Е. Особенности нормативной регуляции украинского социума // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 205 – 225.

8. Вишняк О. Політична типологія регіонів України // Українське

суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с. – С. 331 – 342.

9. Там само.

10. **Шаповаленко М.** Соціально-політичні розколи як чинники демократичного транзиту України // Розв. демокр. та демократична освіта в Україні: Зб. матеріалів IV міжнар. конф., м. Ялта, 28 – 30 верес. 2006 р. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 61 – 67.

11. **Михальченко М.** Україна політичних суперечностей: спроби подолання політичного розколу // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 4 – 10.

12. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія: українські реалії. Моногр. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

13. **Колодій А.** Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна – регіональний вимір. Випуск 3. – К.: Стилос, 2006. – 168 с. – С. 69 – 91.

14. **Резнік О.** Чинники ставлення населення до вступу України в НАТО // Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с. – С. 396 – 403.

15. **Головаха Є., Паніна Н.** Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – Київ, 2008. – 85 с.

16. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=284